

DATE ASUPRA CETĂȚII ȘI ORAȘULUI CHILIA SUB STĂPÎNIREA OTOMANĂ (sec. XV—XVII)

Dr. doc. M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru

La începutul activității sale științifice marele istoric Nicolae Iorga a pus în lumină în cunoscuta sa lucrare „Studii istorice asupra Chillei și Cetății Albe”,¹⁾ interesul deosebit pe care îl prezintă vechea cetate de la gurile Dunării.

Dar nici N. Iorga, nici P. P. Panaitescu,²⁾ nici C. C. Giurescu³⁾ nu s-au ocupat în studiile lor de cetatea și de orașul Kili sub dominația otomană. Numai turcologul N. Beldiceanu care a consacrat un studiu temeinic cuceririi acestei cetăți de către Baiazid al II-lea,⁴⁾ a publicat trei regulamente promulgate de acest sultan în 1484,⁵⁾ după un manuscris păstrat în Biblioteca Națională din Paris precum și un studiu despre Moldova otomană.⁶⁾ Noi înșine ne-am ocupat într-un studiu apărut în revista „Peuce” de regimul pescuitului la Kili în timpul stăpînirii otomane.⁷⁾

În istoriografia română nu există pînă în prezent un studiu consacrat cetății și orașului Kili sub dominația otomană. În comunicarea de față ne propunem să prezentăm unele date asupra acestei probleme.

Se știe că în anul 1479 Ștefan cel Mare pentru a apăra acel bastion înaintat al Moldovei care era vechea cetate Chilia, așezată pe un grind neîmundabil al Dunării⁸⁾ între brațul Chilia și acela al Sulinei, a pus să se ridice o cetate nouă pe malul stîng al fluviului. Potrivit indicațiilor cuprinse în Cronica lui Ștefan cel Mare publicată de Olgierd Górka, la lucrările de construcție au lucrat 800 de zidari (meyer) și 16 000 de ajutoare (helfer). Lucrările, începute la 22 iunie, au fost încheiate la 15 iulie 1479.⁹⁾

1 N. Iorga, *Studii istorice asupra Chillei și Cetății Albe*, București 1899/1900.

2 P. P. Panaitescu, *Drumul comercial al Poloniei la Marea Neagră în Evul Mediu în Interpretări românești. Studiu de istorie economică și socială*, București, 1947, p. 107—129.

3 C. C. Giurescu, *Tirguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, București, 1967.

4 N. Beldiceanu, *La campagne ottomane de 1484 : ses préparatifs militaires et sa chronologie* în „Revue des Études Roumaines”, t. V—VI, 1957—1958, Paris, 1960, p. 67—72 ; Idem, *La conquête des cités marchandes de Kilia et de Cetatea Albă par Bayazid II* în „Südost Forschungen”, XXIII, München, 1964, p. 36—90.

5 N. Beldiceanu, *Kilia et Cetatea Albă à travers les documents ottomans* în „Revue des études islamiques”, XXXVI/2, 1968, p. 233—242.

6 Idem, *La Moldavie Ottomane à la fin du XV-e siècle et au début du XVI-e siècle* în „Revue des Études islamiques” XXXVII/2, p. 239—266.

7 M. M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Pescuitul în Delta Dunării în vremea stăpînirii otomane* în „Peuce”, II, 1971, p. 267—282.

8 C. C. Giurescu, *Principatele Române la începutul secolului XIX*, București, 1957, p. 76.

9 Vezi ediția Górka în „Revista istorică Română”, V—VI (1935—1936), p. 65 și ediția I. Chițimia, pl. XVII.

Nici în cronicile, nici în documentele moldovenești care ne-au parvenit nu se găsesc indicații cu privire la aspectul cetății ridicate de Ștefan cel Mare.

În schimb, cronicarul otoman Tursun Bei care a trăit în timpul domniei lui Baiazid al II-lea (1481-1512), cuceritorul cetății Kili, a lăsat unele indicații asupra cetății în cronică sa intitulată „*Tarih-i Ebu-l Fath Sultan Mehmed Han* (Istoria sultanului Mehmed Han, părintele cuceritor), scrisă în anii 1497-1500.¹⁰)

Tursun Bei arată că cetatea Kili era așezată aproape de vărsarea Dunării în Marea Neagră. Era o cetate puternică, ridicată pe malul fluviului, prevăzută cu un șant adânc în care se scurgeau apele Dunării, astfel că semăna cu o insulă. Zidurile și turnurile ei erau foarte înalte astfel că în timp de asediu dușmanii nu se puteau urca pe ele.¹¹)

Descrierea această sumară este confirmată de planul cetății și orașului Kili, cuprins în manuscrisul cronicei lui Nasuh Matrakci,¹² intitulată *Tarih-i Sultan Bayazid*,¹³) scrisă în timpul domniei lui Kanuni Suleyman (1520-1566), adică în prima jumătate a secolului al XVI-lea.

În acest plan, publicat pentru prima oară de H. G. Yurduydin,¹⁴) și republicat apoi de N. Beldiceanu,¹⁵) cetatea Kili este înconjurată de un zid întărit cu 12 turnuri. Cetatea este prevăzută cu o poartă care dă spre un debarcader ce înaintază în Dunăre. Dincolo de ziduri, se află o aglomerație urbană tot atât de întinsă ca cea cuprinsă între ziduri.

Importanța cetății și orașului Kili rezultă și dintr-un regulament al sultanului Bayazid al II-lea, promulgat din Oblucița pe la 22/23 august 1484,¹⁶) la peste o lună de la cucerire (14 iulie 1484). Prin acest act dispozitiv, sultanul dă ordin eminului — adică funcționarului însărcinat cu încasarea impozitelor și cu controlul gestiunii bunurilor arendate — să înregistreze toate prăvăliile de orice fel, aflate în cuprinsul cetății, și să-i aducă la cunoștință numărul acestora. Prăvăliile, confiscate în folosul statului otoman (beylik), urmau a fi închiriate localnicilor care le foloseau. Chiria, plătită în monedă turcă, adică în aspri, reprezenta un venit al statului otoman.¹⁷

Deși regulamentul precizează că prăvăliile erau în cetate, pare mai probabil să se fi aflat în aglomerație urbană căci planul lui Nasuh Matrakci arată că orașul Kili se întindea în afara zidurilor cetății.¹⁸)

Casele din cetate și din oraș au fost trecute în proprietatea statului otoman. Faptul acesta rezultă din același regulament din 1484 prin care Baiazid al II-lea ordona kadiului și comandantului (dizdar) să le repartizeze ostașilor din garnizoană și azabilor.¹⁹ Nu se precizează dacă măsura aceasta lovea numai pe locuitorii care părăsiseră de bună voie Kili — ca de pildă preoții — așa cum s-a procedat la Akkerman — sau dacă a fost extinsă la întreaga populație. Această din urmă interpretare pare puțin probabilă, dat fiind că cetatea Kili s-a supus turcilor după o rezistență de zece zile în urma trădării unui membru al consiliului — poate chiar șoltuzul —, desemnat de un izvor sub numele deformat de „Mamolaco castellano” considerat de cronicarul italian drept trădător al patriei sale (traditore delle sua patria)²⁰). Acesta reprezenta desigur interesele partidei turco-

10 Fr. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und Werke*, Leipzig, 1927, p. 26.

11 Tursun Bei, *Tarih-i Ebu-l Feth Sultan Mehmed Han*, ed. Mehmed Arif, în „*Türk Osmani Endjümeni Medjmuası*”, nr. 26—38, 1914—1916, p. 186.

12 Despre Matrakci Nasuh, istoriograf, geograf și matematician vezi H. G. Yurdaydin, *Matrakci Nasuh*, Ankara, 1966, p. 15, 119—126; Idem, *Matrakci Nasuh'un hayatı ve eserleri ile ilgili yerni bilgileri* (Ceva nou despre viața și opera lui Matrakci Nasuh) în „*Bellekten*”, XXIX/114, Ankara, 1965, p. 329—354; Fr. Babinger, *op. cit.* p. 66—67.

13 Manuscrisul lui Nasuh Matrakci se păstrează la Istanbul, Topkapi Sarayı Arşivi, Revan 1272, fol. 8 r.

14 H. G. Yurdaydin *Matrakci Nasuh*, p. 119.

15 N. Beldiceanu, *La Moldavie Ottomane*, pl. XVIII.

16 Regulamentul a fost publicat de N. Beldiceanu în „*Revue des Etudes islamiques*”, XXXV/2, 1963, p. 239—242.

17 *Ibidem*, p. 240.

18 H. G. Yurdaydin, *Matrakci Nasuh* p. 119.

19 „*Revue des Etudes islamiques* XXXV/2, p. 244, paragraf 7.

20 Marco Guazzo, *Historie di Messer Marco Guazza (...) Con le guerre di suo figliuolo Baiasit*

file,²¹ formată din negustori străini : armeni, greci și evrei — ca la Akkerman —. După cucerirea de către turci a principalelor porturi din Marea Neagră : Sinop (1461), Trapezunt (1461), Caffa (1475) și a celorlalte orașe libere din Crimeia, negustorii din Kili nu-și mai puteau continua operațiile comerciale decît cu autorizația sultanului. Trecerea cetății Kili sub dominația otomană le asigura reluarea comerțului cu piețele controlate de turci : Constantinopol, Adrianopol, Bursa, Sinop, Trapezunt și cu Orientul.

După cucerirea cetății Kili, sultanul considerînd-o drept „o poziție cheie”, „poarta Moldovei, Ungariei și Țării Dunării”²², a dat ordin comandantului turc nou numit să repare turnurile și zidurile dărmate în timpul asediului²³. Faptul acesta rezultă din regulamentul prin care Baiazid al II-lea dă dispoziții emi-nului din Kili să cerceteze la ce sumă se ridicau cheltuielile necesitate de reparații. Dacă totalul acestora întrecerea venitul încasat de comandant (dizdar) emi-nul urma să acopere diferența²⁴, probabil din taxele vamale (gümrük), din vama cea mică (bag) sau din dijma din peste (balık oşre) care era foarte importantă. Baiazid a mai ordonat locuitorilor din Kili, rămași pe loc, să refacă vechea cetate genoveză de la Licostomo, așezată pe un ostrov al Dunării²⁵. Iar în anul următor, adică în 1495, nouăzeci de corăbii otomane au venit la Kili pentru a construi un castel spre a închide trecerea spre Țara Românească²⁶. Este vorba probabil de cetatea Eski Kili pe zidurile căreia turcii au așezat tunuri „veșnic încărcate” spre a supraveghea trecerea corăbiilor care trebuiau să aibă pașapoarte imperiale (teşkere). Călătorul italian Giovanni Batista de Burgo care a srecut pe la Kili între anii 1681-1686 arată că la Eski Kili se afla un locotenent al agalei turce care își avea reședința la Yeni Kili²⁷ numită de el „fortezza di Valachia”.

Expedițiile amenințătoare ale cazacilor care își făcuseră apariția la Kili încă din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, intensificîndu-se în primele decenii al veacului al XVII-lea²⁸, au determinat pe sultanul Murad al IV-lea (1623-1640) să ia măsuri importante pentru fortificarea cetății. La vechile construcții au fost adăugate altele noi.

Din relațiile de călătorie ale italianului Nicolae Barsi (1633)²⁹, ale rusului Arsenie Suhanov (1651)³⁰, ale turcului Evlia Celebi (1657)³¹ și a episcopului Filip Stanislavov (1659)³² se poate reconstitui aspectul cetății Yeni Kili în secolul al XVII-lea. Era o cetate de piatră, puternică, înconjurată cu ziduri groase³³, scă-

fatte con il Carabogdan vaivoda della Vallachia, Veneția, 1545, fol. 301.

21 Vezi analele lui Domenico Malipiero la N. Iorga, *Acte și fragmente cu privire la istoria Romanilor*, III, București, 1897, p. 89.

22 N. Iorga, *Studii istorice...* p. 153. Tursun Bei (op. cit. p. 196) arată că cetatea Kili era cheia țărilor din răsăritul Europei.

23 Vezi scrisoarea umanistului polon Ivon Ursinus către Gh. Muntaner la 30 iunie 1484 (sic), *Modus epistolandi eximii medicinae doctoris et legem licentiatii Ioannis Ursino Cracoviensis cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis* col. XXII la N. Iorga, *Studii istorice...* p. 163.

24 „Revue des Etudes islamiques, 1968, XXXV/2, p. 244 paragr. 7.

25 Senaorul venețian Francesco Longo care pare să fi obținut informațiile de la un mar-tor ocular scrie că sultanul „messe tutti a refar Licostomo vecchio, situo sopra un scoglio nel Danubio” (N. Iorga, *Acte și fragmente...* III, p. 85).

26 Vezi analele lui Domenico Malipiero remaniate de Francesco Longo la N. Iorga, *Acte și fragmente* III, p. 86.

27 *Viaggio di cinque anni in Asia, Africa et Europa di d. Giovanni Battista de Burgo, abate Clarence e vicario apostolico...* d'Irlanda, Milano, 1689, vol. III. P. P. Panaitescu, *Doi că-lători italieni necunoscuți în Țările noastre în „Studii italiene”, 1934 p. 1—10.*

28 N. Iorga, *Studii istorice...* p. 189, 220, 224.

29 Niccolò Barsi în *Călători străini despre țările române*, V, București, 1973) Edit. St., p. 84.

30 Vezi relația celei de a doua călătorii a lui Arsenie Suhanov în Moldova în *Călători străini*, V, p. 411.

31 Evlia Celebi, *Siyahet Name*, ed. Negib Asim, V. Istanbul 1315 H. p. 224.

32 Vezi „darea de seamă despre vizita episcopală în Dobrogea și Bugeac a lui Filip Sta-nislavov” în *Călători străini* V, p. 618.

33 Vezi relațiile lui Arsenie Suhanov și Niccolò Barsi în *Călători străini* V, p. 84, 411. Cf. și Guillaume Levasseur de Beauplan, *Description de l'Ukraine depuis les confins de la Moscovie jusqu'aux limites de la Transylvanie*, ed Aug. Galitzin, Paris, 1861, p. 61 : est murée entièrement avec le contrescarpe”.

dată spre miază-zi de valurile Dunării, măsurînd o mie de pași mari, iar spre uscat, două mii de pași³⁴.

Evlia Celebi care a trecut prin Kili în toamna anului 1657³⁵ precizează că în partea dinspre uscat cetatea era întărită cu trei rînduri de ziduri, la poalele cărora se săpase un șanț adînc de statul unui om. În șanțul acesta se scurgeau apele Dunării cînd fluviul se revărsa. Înspre Dunăre erau numai două rînduri de ziduri, dărîmate pe o porțiune de 400 de arșini și fără șanț. Zidurile erau întărite cu turnuri dese³⁶, „mari și puternice”, Evlia Celebi afirmă, cu obișnuita sa exagerare, că erau 170 turnuri³⁷ la Kili. Cele mai trainice erau turnul care purta numele vizirului lui Baiazid al II-lea, Kedik Ahmed pașa, Kizil Kule (turnul roșu), Dizdar Kulesi (turnul comandantului), Zindan Kulesi (turnul care slujea de închisoare), Yassî Kule și Fener Kulesi care slujea de far pentru a înlesni navigația în timpul nopții. Evlia Celebi menționează și marele turn reconstruit de unchiul său, Melek Ahmed Pașa, care îi purta numele³⁸. Turnurile fuseseră întărite pentru a apăra cetatea împotriva incursiunilor cazacilor care veneau după pradă cu luntrele lor ușoare, acoperite cu piele³⁹.

În cetate se pătrundea prin patru porți. Cea dinspre apus, numită Poarta Varoșului pentru că dădea spre oraș, era formată din două rînduri de uși de fier; iar pentru mai mare siguranță, era încadrată între două turnuri. Înspre malul Dunării erau alte trei porți, una mai mare, „Lodja”, așezată lângă turnul închisorii, iar celelalte două erau porți mici „dinspre apă”⁴⁰. Episcopul Filip Stanislavov care a fost la Kili în 1669 menționează și existența a două poduri mobile⁴¹.

Potrivit informațiilor date de Evlia Celebi, în cetate erau străzi perpendiculare una pe alta, podite cu birne groase dedesuptul cărora se aflau șanțuri adînci. În timp de asediu, locuitorii trăgeau scînduri în case, iar străzile dispăreau sub apă⁴², transformîndu-se în canale. La capetele străzilor erau case întărite, prevăzute cu metereze din care, la nevoie, se trăgea cu puștile și chiar cu tunurile asupra dușmanului⁴³, căci încă din 1568 cazacii își făcuseră apariția în preajma cetății.

Ca în vechile tirguri moldovenești, casele aveau pereți de lemn, făcuți din birne și din scînduri moroite și apoi vopsite cu var. Podelele erau de pămînt lipit sau din scînduri, iar acoperișul din șindrilă, stuf sau paie. Din lipsă de spațiu, nu aveau nici curți, nici grădini⁴⁴.

În interiorul cetății se afla geamia sultanului Bayazid al II-lea și șapte meceturi. Tot acolo era și judecătoria șeriatalui⁴⁵ unde kadiul judeca pricinile potrivit prescripțiilor dreptului religios musulman (șeri'a).⁴⁶

În partea de răsărit a cetății exterioare, în colțul de pe malul Dunării, turcii construiseră o cetate mică și frumoasă de formă pătrată, înconjurată cu două rînduri de șanțuri adînci și avînd un perimetru de 500 de pași⁴⁷. Comunica cu cetatea exterioară printr-o poartă de fier. În cetatea interioară locuiau numai dregători otomani: comandantul (dizdar), kethuda, eminul, imamul, kadiul și unii

34 Evlia Celebi, *op. cit.*, V, p. 224.

35 Mehmed Mustafa, *Aspecte din istoria Dobrogei sub dominația otomană în veacurile XIV—XVII* (Mărturiile călătorului Evlia Celebi) în „Studii”, XVIII/5, 1965, p. 1098.

36 Evlia Celebi, *op. cit.* V, p. 224.

37 *Ibidem*.

38 *Ibidem*.

39 Philippe Avril, *Voyage en divers états d'Europe et d'Asie*, Paris, 1692, p. 256. Vezi și relația călătoriei patriarhului Macarie de Paul de Alep, fotocopia ms. arab nr. 6016 din Biblioteca Națională din Paris în Biblioteca Academiei Române (Arh. 638 condica de achiziții pe 1952) fot. 294 I/294 II, în trad. la Institutul de Istorie N. Iorga.

40 Evlia Celebi, *op. cit.* V, p. 225.

41 Filip Stanislavov în *Călători străini*, V, p. 618.

42 Evlia Celebi, *op. cit.*, V, p. 225.

43 *Ibidem*.

44 *Ibidem*.

45 *Ibidem*.

46 Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea în „Revue des Etudes Islamiques” XXXVI/2, 1968, p. 241, paragr. 10 și Anexa de față.

47 Evlia Celebi, *op. cit.*, V, p. 225—226.

ostași din garnizoană. Tot aci se aflau depozitele de muniții și hambarele de grîne⁴⁸.

În partea de apus a cetății exterioare se întindea orașul, nefortificat, în formă de pentagon. Avea trei porți, două spre suburbii și una spre Dunăre. Cuprindea 11 mahalale întinse, avind case cu un cat sau cu două caturi, înconjurare de curți îngrădite cu garduri de scinduri⁴⁹.

Din datele statistice înregistrate de episcopul catolic de Nicopol, bulgarul Filip Stanislavov, cu prilejul vizitei sale canonice din 1659, rezultă că orașul cuprindea 1205 case⁵⁰. Cifra aceasta pare mai verosimilă și mai apropiată de adevăr decît cele indicate de Evlia Celebi: 700 de case în cetate și 2000 de case în oraș⁵¹.

În timpul stăpînirii otomane s-au ridicat 17 mihraburi sau geamii⁵² în orașul care se dezvoltase din vechea suburbie menționată încă din 1484⁵³. Evlia Celebi precizează că cea mai frumoasă era geamia din centrul orașului unde unchiul său Melek Ahmed pașa, fostul mare vizir (1650-1651), se ducea să se roage în fiecare vineri⁵⁴. Erau și două biserici ortodoxe⁵⁵ pentru populația băștinașă, română, a cărei prezență la Kili era atestată încă din 1445 de călătorul burgund Walerand de Wavrin⁵⁶. Nu exista însă nici o biserică romano-catolică pentru negustorii italieni și raguzani⁵⁷.

În centrul orașului, pe malul Dunării era o baie (*hammam*) acoperită cu plumb⁵⁸ care exista dinaintea cuceririi otomane. Venitul ei revenea fiscului otoman (*miri*)⁵⁹. În oraș se aflau și multe dughene, hanuri pentru negustorii străini și școli pentru copii⁶⁰. Și în suburbii erau prăvălii cu tot felul de mărfuri.

Populația era amestecată. Alături de românii băștinași erau italieni, originari din Veneția și Genova, organizați într-o comunitate autonomă condusă de un consul⁶¹, greci⁶², armeni, iar după cucerire, coloniști turci și tătari. Bayazid al II-lea a încercat să înlesnească o apropiere între băștinași și cuceritori, încuviințînd prin regulamentul său din 1484 căsătorii mixte între ostașii turci din garnizoană și fiicele sau văduvele românilor, cu condiția expresă să nu se exercite nici o presiune asupra creștinilor⁶³. Iar pentru a întări elementul turc la Dunărea de jos, sultanul a invitat în 1502 pe turcii de la Volga (Zavolhenses) să se așeze în regiunea Kili⁶⁴. Această politică demografică a fost urmată și de Selim I (1512-1520) care se gîndea chiar să-și așeze tabăra de iarnă la Kili⁶⁵.

Populația era amestecată și sub raport social, mergînd de la dregătorii otomani pînă la robi (*eşir*). Dar elementul cel mai important și mai dinamic din

48 Ibidem p. 226.

49 Ibidem.

50 Vezi relația lui Filip Stanislavov în *Călători străini*, V, p. 618.

51 Evlia Celebi, *Op. cit.*, V, p. 225, 226.

52 Ibidem p. 226.

53 „omnis quoque plebis que in suburbis erat (sublinierea este a noastră) cum suppellectili urbem intrat” la N. Iorga, *Studii istorice...* p. 279.

54 Evlia Celebi, *op. cit.*, V, p. 226.

55 Vezi relația lui Filip Stanislavov *ed. cit.* p. 618.

56 Vezi relația lui Walerand de Wavrin în *Călători străini*, I, București, 1968, p. 82.

57 Vezi relația lui Filip Stanislavov, *ed. cit.*, p. 618 și relația Petru Bogdan Bakšë în *Călători străini*, V, p. 200.

58 Evlia Celebi, *op. cit.* V, p. 226.

59 Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea, *ed. cit.* p. 240 și Anexa noastră.

60 Evlia Celebi, *op. cit.*, V, p. 226.

61 P. P. Panaitescu, *Interpretări românești*, București, 1947, p. 196.

62 Ibidem.

62 bis Pentru întreținerea talienelor și dezvoltarea pescuitului în Delta Dunării, Bayazid al II-lea a colonizat la Kili pescari deportați din Silistra și alte locuri. Dar în urma decelerelor survenite și a exodului în masă provocat de regimul aspru la care erau supuși deportații de administrația otomană, din cele 120 case de pescari colonizați nu mai erau în 1508 decît 30. Vezi firmanul din 14 iunie 1508 publicat de N. Beldiceanu și Irène Beldiceanu-Steinherr, *Déportation et pêche à Kiliia entre 1484 et 1508* în „Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London, „vol. XXXVIII, Part. 1, 1975 pp. 50—51, 52.

63 Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea *ed. cit.* p. 241 și Anexa.

64 Hurmuzaki, *Documente*, II/2, p. 493.

65 *Islam Ansiklopedisi*, vol. 28, Istanbul, 1946, p. 630 (art. Dobruca de Al. Decel).

acest oraș de mare trafic comercial⁶⁶ erau negustorii, atrași de amploarea operațiilor încheiate la Kili. În veacul al XVI-lea, orașul era frecventat de negustori din Țările române, din schelele dunărene Brăila, Silistra, Nicopol și Vidin, din porturile pontice Caffa, Trapezunt, Varna și Mesembria și de la Istanbul⁶⁷. Iar în secolul al XVII-lea, Niccolo Barei arată că se ținea în fiecare zi târg pentru străini în suburbiile orașului⁶⁸.

Datorită așezării sale la gurile Dunării, principala arteră comercială pe care se scurgeau bogățiile Țării Românești, Moldovei și chiar Transilvaniei spre capitala Imperiului Otoman și spre Egipt, pe piața orașului Kili se desfășeau produse felurite⁶⁹. Erau cereale: grâu (*hinto*), orz (*sa'r*), mei (*erzen*), făină (*dekek*) importate probabil din Moldova; apoi vite cornute (*haivanat*) în special boi și vaci, bivoli (*karaga sigir* și *su sigir*), oi (*agnam*, *koyun*), porci, cai (*baghîr*) și iepe. Un articol însemnat de comerț îl alcătuiau peștii (crap, somn) și în special sturionii, prinși în talienele ridicate în brațele Dunării, care erau sărați și afumați la cherhaneaua din apropierea Kili-ei și care atrăgeau numeroși negustori din Imperiul Otoman, din Ungaria și din Polonia⁷⁰. O marfă de export foarte apreciată erau icrele de sturion, pregătite în centrul pescăresc de lângă Yeni Kili. Pe piața orașului se mai găseau și alte produse piscicole: bășici de pește (*balik karin*) și clei de morun folosit la limpezirea vinurilor. La Kili veneau pe mare vinuri de la Trapezunt, Brusa, Malvasia, Nicosia, Varna, Caffa și chiar din Siria, iar pe Dunăre vinuri de la Vidin, Nicopol, Silistra⁷¹. Se mai aducea și rachiu de Avlona și Modon. Un loc important în tranzacțiile comerciale îl ocupau postavurile de proveniență europeană (Flandra, Germania, Boemia) aduse în veacul al XV-lea pe drumul moldovenesc sau pe drumul Brașovului. Registrele vamale cercetate de profesorul Halil Inalcik pomenesc mătasea de Brusa, postavuri, satem, tafta, brocard, bumbac, săpun și altele⁷².

Un articol însemnat de comerț îl alcătuiau prizonierii și robii (*eşir*), aduși din ținuturile tătarăști sau luați în prinsoare de turci în cursul războaielor cu Ungurii, Polonii și Austriacii. Pe la mijlocul veacului al XVII-lea, în urma reluării ofensivei otomane sub mării viziri Köprülü, robii s-au înmulțit atât de mult încât se vindeau cu prețuri foarte mici: 20-30 akçe pentru un rob precizează Evlia Celebi⁷³.

Pentru satisfacerea nevoilor curente ale locuitorilor din Kili, în piață se vindeau felurite alimente: unt de lemn de Trapezunt, unt, untură, miere și faimoasa pastramă (*pastirma*) de Kili atât de lăudată de Evlia Celebi⁷⁴. Erau apoi obiecte uzuale: pături, țesături de cîneșă, oale de pămînt, donițe, câni, căldări, sape, saci de in etc. Se mai găseau scînduri, lemn de construcție, lemn de tei și șindrîlă, aduse probabil din Moldova.

Fiind așezată într-o regiune bogată, Kili era și un centru de strîngere a zaharelor cerute de Poartă pentru aprovizionarea Istanbulului, a regiunilor de serhat iar în timp de război, a armatelor otomane. Firmane din veacul al XVI-lea și al XVII-lea menționează cantități însemnate de grâu, orz, mei, făină, praf de pușcă (*barut*) și puști (*tufenk*) cerute de sultan în timp de război.

Care era statutul orașului Kili ?

⁶⁶ Gian Lorenzo d'Anania în *Călători străini*, IV, București, 1972, p. 569.

⁶⁷ Vezi regulamentul schelei Kili la Hadiye Tunçer, *Osmanîi imparatorlugunda toprak hukuku, arazi kanunları ve kanun açikmalari* (Dreptul pămîntului în Imperiul otoman, legile agrare și explicarea lor) Ankara, 1962, p. 192-193.

⁶⁸ Niccolo Barsi în *Călători străini*, V, p. 84.

⁶⁹ Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea pentru preceperea vămii mici (*bag*) și vămii (*gümrük*) la Kili în „Revue des Etudes islamiques” XXXVI/2, p. 233-236 editat de N. Beldiceanu și regulamentul schelei Kili la H. Tunçer, *op. cit.* p. 193.

⁷⁰ Maria M. Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Pescuitul în Delta Dunării în vremea stăpînirii otomane în „Peuce”, II, 1971, p. 274.*

⁷¹ H. Tunçer, *op. cit.*, p. 192-193.

⁷² Halil Inalcik, *Brusa and the commerce of the Levant in „Journal of the Economic and Social History of the Orient”, III/2, Haga, 1960, p. 139 și urm.*

⁷³ Evlia Celebi, *op. cit.*, V, p. 226.

⁷⁴ *ibidem*.

După prima fază care a urmat cuceririi otomane, când o parte din locuitori au fost deportați⁷⁵ și înlocuiți cu pescari din Silistra⁷⁶ și cu alți coloniști, Bayazid al II-lea a numit ca șef al administrației orășenești un sangeakbey⁷⁷ iar în fruntea cetății un *dizdar*.

Sangeakbeul care făcea parte din marii timarioți deținea ca timar orașul împreună cu satele care atârnavă de acesta. Era însărcinat cu controlul administrației orășenești, cu punerea în aplicare a regulamentelor (*kanunname*) edictate de sultan și cu judecarea litigiilor *divani*, adică de drept cutumiar (*örf*) în care erau implicați ostașii din garnizoana cetății, azabii și locuitorii creștini ai orașului.

În fruntea cetății, Bayazid al II-lea a numit un comandant (*dizdar*) din categoria timarioților liberi (*serbest*). Avea sarcina de a repara și întreține fortificațiile cetății, de a repartiza împreună cu kadiul ostașilor din garnizoană casele confiscate și de a judeca infracțiunile care nu se încadrau în dreptul *șeria*, săvârșite de ostași din categoria „kul”⁷⁸ adică de ieniceri.

Problemele relative la navigație erau de competența unui *kapudan*⁷⁹, asistat de re’isi.

În calitatea sa de comandant al schelei portuare, kapudanul supraveghea recrutarea echipajelor navelor ce își aveau baza la Kili și a re’isilor. Ca și în alte porturi din cuprinsul Imperiului otoman, în competența kapudanului intra judecata cauzelor *divani* în care erau implicați re’isii.

Administrația economică și fiscală era încredințată unui *emin* numit de sultan. Eminul verifica atât cheltuielile făcute pentru repararea sau întreținerea fortificațiilor cetății cât și încasările dizdarului, iar la nevoie acoperea diferența din veniturile percepute în contul beylikului. Acestea se compuneau din taxa numită *ihtisab* ce se încasa împreună cu *bagul* asupra tuturor vânzărilor efectuate pe piața orașului. Prin agentul său fiscal, eminul încasa taxele portuare percepute pentru tranzitul navelor și mărfurilor prin schelă, vama (*gümrük*) pentru marfa introdusă în oraș și dijma din pește (*balık öşri*)⁸⁰ ce constituia un venit important al statului (*beylik*).

Desfășurarea activității economice era supravegheată de un *muhtesib*, numit de sultanul Bayazid al II-lea îndată după cucerirea cetății⁸¹. Acesta controla periodic măsurile și greutatea și veghea la respectarea regulamentelor de către negustori și meșteșugari organizați în bresle (*esnaf*), pentru a împiedeca orice tendință de speculă în dauna consumatorilor.

Împreună cu kadiul, muhtesibul stabilea prețurile maxime (*narh*) a căror nerespectare era pedepsită cu bătaia, amenda (*gürm*) și chiar cu închisoarea⁸², potrivit hotărârii luate de la caz la caz.

Regulamentele privitoare la încasarea *bag*-ului și vămii în cetatea Kili menționează și unii dregători mai mărunți: *kapugi*-ul și *vazigi*-ul. *Kapugi*-ul stătea de pază la porțile cetății, supraveghea circulația mărfurilor și persoanelor pentru a asigura respectarea dispozițiilor cuprinse în regulamente. Ca remunerație, încasa taxa numită *kapugi resmi* de la butoaiile de vin aduse pe Dunăre sau pe mare⁸³.

75 N. Beldiceanu, *La conquête des cités marchandes...* p. 72–77; Idem *La Moldavie ottomane...* p. 261–262.

76 Ö. L. Barkan, 894 (1488–1489) — yılı cizyesinin tahsilatına ait muhasebe bilançoları (Bilanțuri privitoare la încasarea gizelei în anul 894 (1488–1489) în „Belgeler”, I/1, Ankara, 1964, p. 41.

77 Asupra sangeakbegului vezi N. Beldiceanu, *Recherche sur le ville ottomane au XV-e siècle, Étude et actes*, Paris, 1973, p. 55 și urm.

78 Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea în „Revue des Études islamiques”, XXXVI/2, 1968, p. 24L paragr. 10 și Anexa noastră.

79 Asupra kapudanului vezi N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane...* p. 60 și urm.

80 Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea, loc. cit. p. 240 paragr. 5 și Anexa noastră.

81 Mehmed Neşri, *Gihannuma*, (Ogîlinda lumii). Die altosmanische Chronik des Mevlana Mehmed Neşri I, ed. Franz Taeschner, Leipzig, 1951, p. 225; II (1955), p. 315.

82 N. Beldiceanu, *Recherche sur la ville ottomane...* p. 78.

83 Ibidem p. 90–91.

Yazığı-ul era însărcinat cu ținerea contabilității, și încasa taxa *yazılık resmi* de la vinul venit în oraș pe calea Dunării⁸⁴, pe cînd taxele de secretariat (*kitabîet resmi*) percepute pentru vinul transportat pe mare — ca vinul de Malvasia (*benefşe*) — reveneau beylikului.

Ca în toate schelele dunărene și la Kili erau *vozari*, adică vislași ce beneficiau de monopolul trecerii mărfurilor și persoanelor de pe un mal al Dunării pe celălalt, în schimbul perceperii taxei „*vozariye*”. Nu avem însă informații asupra organizării lor la Kili.

În ce privește administrația orașului, fusese încredințată încă din epoca cuceririi otomane unui *subașî*⁸⁵, a cărei prezență la Kili este atestată și la mijlocul veacului al XVII-lea de călătorul turc Evlia Celebi⁸⁶. Deși regulamentele care ne-au parvenit nu precizează atribuțiile acestui dregător, prin comparație cu situația din alte orașe otomane⁸⁷ se poate susține, fără a greși, că subașî-ul avea obligația de a se îngriji de bunurile sultanului sau ale statului date în arendă. Astfel în veacul al XVII-lea, subașî-ul supraveghea regimul pescuitului în Dunăre care era dat în arendă (*mukata'a*) unui intendent (*amîl*) după cum ne informează Evlia Celebi⁸⁸.

Ca în alte orașe de garnizoană din Imperiul otoman, kadiul numit de sultan prin *berat* judeca potrivit dreptului *șer* litigiile în care erau implicați azabii, re'își și ostașii. În competența sa intra încheierea căsătoriilor, chiar a celor mixte și întărirea convențiilor de tot felul.

După cum am arătat mai sus, kadiul intervenea, împreună cu alți dregători otomani, și în probleme de administrație ca repartizarea caselor confiscate, acordarea de autorizații de plecare, restituirii de cai etc⁸⁹.

Pe la mijlocul veacului al XVII-lea, Evlia Celebi arată că cetatea Kili era „un kadiat cu rang de 150 de aspri”, cu sate populate și înfloritoare de unde se strîngeau șapte pungi pe an ca venit al kadiilor.

Din datele cuprinse în izvoarele cercetate rezultă că așezarea de la Kili avea un caracter bivalent, urban și rural, întocmai ca toate orașele din Imperiul otoman. Deși comerțul fluvial și maritim a dominat activitatea orașului și schelei Kili și desi veniturile rezultate din pescuit erau însemnate, — produsul arendei lor asigurînd solda ostașilor din garnizoanele Tulcea, Isaccea, Brăila, Akkerman, Ismail, Ianik și Oceakov⁹⁰ — totuși o parte din subzistența orașului era asigurată de exploatarea domeniului rural învecinat.

Cît despre cetatea Kili, din datele cuprinse în izvoare rezultă că a avut un însemnat rol militar, asigurînd turcilor drumul spre Țările române, Ungaria și Polonia. De aceea sultanii, începînd cu Bayazid al II-lea, au acordat o mare importanță fortificării cetății Kili și reedificării străvechei cetăți genoveze din Deltă.

Datorită poziției lor geografice aproape de vărsarea Dunării în Marea Neagră, aceste așezări cu caracter militar și economic, au controlat timp de aproape patru secole principală arteră de navigație de la nordul Imperiului otoman. De aceea sultanii s-au străduit să reglementeze activitatea economică a orașului portuar Kili prin edictarea unor kanunnamele ce urmăreau să rezerve vistieriei (*miri*) venituri însemnate. Dar pe lîngă acestea au căutat să asigure aprovizio-

⁸⁴ Ibidem p. 91.

⁸⁵ Neşri, *op. cit.* I, p. 224—225.

⁸⁶ Evlia Celebi, *op. cit.* V, p. 224.

⁸⁷ N. Beldiceanu, *Les actes des premiers sultans conservés dans les manuscrits turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris, T. I : Actes de Mehmed II et de Bayezid II du ms. fonds turc anc. 39*, Paris—Ba Hays, 1960, p. 131.

⁸⁸ Evlia Celebi, *op. cit.* V, p. 223—224.

⁸⁹ Vezi regulamentul lui Bayazid al II-lea în „*Revue des Études islamiques*”, XXXVI/2, p. 240 paragr. 4, p. 240—241, paragr. 6, 8 și Anexa noastră.

⁹⁰ Evlia Celebi *op. cit.*, V, p. 222.

narea capitalei imperiale Istanbul iar în timp de război să constituie o bază de subzistență pentru armatele otomane în înaintarea lor spre inima Europei centrale.

ANEXA

Regulament⁹¹ stipulind că prăvăliile din Kili aparțin beylikului⁹².

S-a scris kadiului și comandantului⁹³ următoarele :

[Sultanul] confiscă în folosul beylikului prăvăliile de orice fel [aflate] în cetatea Kili. Eminul va înregistra prăvăliile și va aduce la cunoștința [sultanului] numărul lor. El le va închiria și va percepe chiriile în aspri. Sultanul hotărăște că „ihtisalu” va reveni tot beylikului. Eminul îl va încasa pentru beylik și îl va înscrie în registrul său. De asemenea, baia⁹⁴ aparține beylikului și [eminul] va încasa venitul [acesteia] pentru beylik.

Comandantul a făcut reparații și a încasat veniturile pe un interval de timp oarecare. [Eminul] va cerceta totalul cheltuielilor și totalul veniturilor încasate [de comandant]. Dacă totalul cheltuielilor întrece veniturile [eminul] le va acoperi.

Potrivit necesităților [kadiul și comandantul cetății] vor repartiza, de comun acord, casele care se află în cetate ostașilor din garnizoană și azabilor, după situația acestora.

Eminul va însărcina pe agentul său să perceapă [taxele] la schelă și la vamă⁹⁵ și să ia dijma din pește⁹⁶, pentru ca beylikul să nu păgăbească.

Pe preoții⁹⁷ din cetate care au cerut autorizație de plecare [kadiul și comandantul] îi va lăsa să plece unde vor voi, fără a le face greutate.

Dacă un ostaș din garnizoană sau un azab dorește să se însoare cu o văduvă sau cu o fată dintre necredincioșii⁹⁸ orașului, kadiul va celebra căsătoria potrivit [regulelor] „seri'a” cu condiția ca necredincioșii să accepte [căsătoria] în deplină libertate și fără să se fi exercitat nici o constrângere [asupra lor].

Se pare că paznicul cailor necredincioșilor din oraș a fugit în Moldova, dar că s-a înapoiat cu un număr oarecare de cai. Dacă s-a stabilit [cine sunt] stăpînii lor potrivit [regulelor] „seri'a” [kadiul și comandantul] îi vor înapoia. Caii ai căror stăpîni nu pot fi descoperiți vor fi luați pentru beylik.

Comandantul și kapudanul nu vor cere nimic pescarilor care vin să-și vîndă peștii.

Litigiile care [sunt] de resortul [legilor] „șeri'a” și care privesc pe ostașii din garnizoana cetății din categoria „kul”⁹⁹ vor fi judecate de către kadi potrivit [legilor] „șeri'a”. Cauzele celelalte sunt numai de competența comandantului cetății. Cauzele cere țin de [dreptul] „șeri'a” [și care] privesc pe azabi și pe comandanții de nave¹⁰⁰ vor fi de competența kadiilor. Cazurile celelalte sunt rezervate numai jurisdicției kapudanului.

Cauzele divani¹⁰¹ privitoare la ostașii din garnizoana cetății, la azabii și la necredincioșii din Kili sunt de competența sangeakbeiului, adică cauzele care țin de dreptul cutumiar¹⁰² vor fi dezbătute de el. Comandantul și kapudanul nu se vor amesteca în nici un chip în litigiile care sunt de competența sangeakbeiului, în special în litigiile necredincioșilor din oraș.

91 hükm.

92 Regulamentul a fost publicat în facsimil de N. Beldiceanu în „Revue des études islamiques”, XXXVI/2, 1968, pl. 260—261 împreună cu traducerea documentului (p. 239—242).

93 dızdar.

94 nammam.

95 gümrük.

96 balık öşri.

97 keşîş, termen care desemnează pe preoți și pe călugări.

98 ghiauri, termen folosit de turci pentru a desemna pe creștini, adică pe românii care formau majoritatea populației.

99 termenul de „kul” este folosit probabil pentru a desemna pe ienicer.

100 re'is.

101 cauze care se judecau după dreptul cutumiar.

102 örf.

Eminul este însărcinat [să se ocupe] cu toate litigiile privitoare la bunurile beylikului. Nimeni altul nu se va amesteca.

Scris în ultima zi a lunii regeb a anului 889¹⁰³.

GLOSAR

Azab, azap, „celibatar“, unitate de pedestrași și de marină din armata otomană; păzitor de cetate.
bag, taxă percepută pentru mărfurile vindute în orașele și târgurile din Imperiul otoman care aveau piață.
balik öşri, dijmă din pește.
beylik, termen ce desemnează atât funcția de bey cât și teritoriul supus jurisdicției acestuia. Înseamnă și domeniu, guvern precum și bunurile care aparțin cîrmuirii ca de ex. tezaurul sultanului sau fiscul (**miri**).
divani, cauze reglementate de dreptul cutumiar.
dizdar, de la „diz“=cetate și „dar“=care păzește), comandant de cetate, căpitan de cetate.
emin, intendent, administrator. Eminii orașelor aveau sarcina de a încasa impozitele, taxele vamale, dijmele și de a controla bunurile și veniturile statului date în arendă.
esnaf, breaslă, corporație de meșteșuguri și negustori.
esir, prizonier, sclav, rob.
geamie, moscheie, locaș mai important de cult musulman.
günirük, teren împrumutat de administrația otomană de la bizantini (*kommerkion*); taxă vamală din categoria dreptului cutumiar otoman.
gürm, amendă percepută pentru delikte și crime.
hammam, baie publică
ihtisab, taxă percepută împreună cu bag-ul pentru mărfurile vindute în piața orașelor și târgurilor din Imperiul otoman.
imam, preot musulman care conduce cele cinci rugăciuni zilnice.
Kadi, căpetenia unei circumscripții judiciare (*kadılık*) cu atribuții de ordin judiciar și administrativ.
kanunname (de la termenul grec *kanon* =lege, edict și termenul persan *name*=carte), regulament edictat de sultan
kapugi, paznic al porților cetății; paznic al porților seraiului.
kethuda, termen de origine persană ce desemna în Imperiul otoman un intendent, un administrator sau un staroste de breaslă.
kitab, taxă de secretariat percepută pentru acoperirea cheltuielilor cancelariei.
mihrab, nișă așezată în peretele din față a moscheii și care este orientată spre Mecca; prin extensie a căpătat sensul de moscheie.
miri, fisc, tezaur public, stat
narh, preț maximal pentru mărfuri, alimente etc.
örf, dreptul cutumiar otoman care cuprindea dispoziții asupra unor chestiuni care nu erau prevăzute de dreptul religios
şer, ofițer din corpul azabilor; căpitan de corabie. Are și sensul de șef (de stat, de asociație etc.).
subaşi, (dela termenul chinez „su“=armată și „başi“=comandant) în Imperiul otoman era: a) deținătorul unei feude militare rurale al cărui venit era inferior celui al celui de care se bucura sangeakbeiul căruia îi era subordonat; B) căpetenia unei aglomerații orășenești care cuprindea în afara orașului propriu zis și statele care țineau de acesta. Subaşiul controla comerțul local, supravegherea bunurilor sultanului date în arendă unor amil, asigura poliția orășenească și se bucura de unele prerogative de ordin judiciar.
timar eran, timariot, beneficiar al unei feude (*timar*) ce îi aducea un venit de 1 000 de aspri obligația de pe an. În Imperiul otoman, în afară de timarurile militare legate pentru beneficiarii lor de a merge călare la război împreună cu un număr de ostași, erau și timaruri civile concesionate ca remunerație unor dregători (*imam*, *kadi*) scutit de orice obligații militare.
vozar, termen de origine sîrbă ce desemna pe vîslăși care aveau monopolul trecerii mărfurilor și persoanelor de pe un mal al Dunării pe celălalt.
vozariye, taxă precepută de vozari pentru trecerea persoanelor și mărfurilor de pe un mal al unui riu pe celălalt.
vazigi, scrib care trecea în registre taxele impuse de administrația otomană.
Yazigi resmi, taxă percepută de yazigi

103 = 22 sau 23 august 1484.

R é s u m é

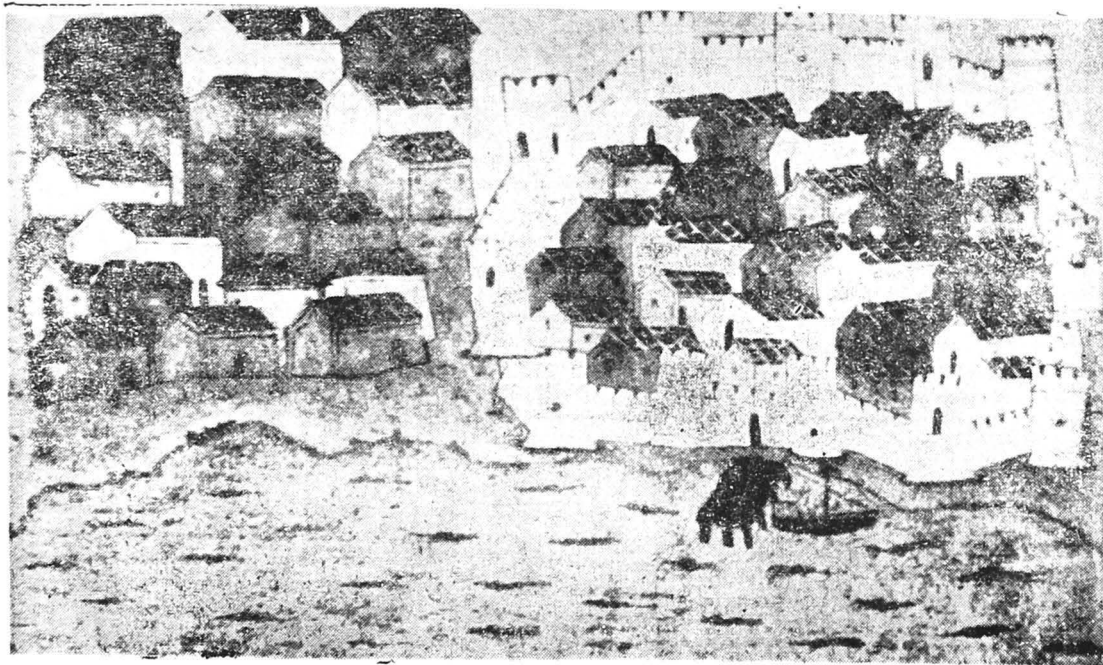
Certaines données comprises dans les chroniques turques de Tursun bey et de Nasuh Matrakçi nous ont permis de reconstituer l'aspect général de la cité de Kili, érigée en 1479 par le prince de Moldavie Etienne le Grand sur la rive gauche du Danube pour défendre en même temps que ses frontières maritimes, l'ancienne cité génoise sise sur un îlot de ce même fleuve entre les bras de Chilia et de Sulina.

L'importance stratégique de la cité de Kili qui ouvrait aux Turcs l'accès de la Valachie et de la Moldavie, décidait son conquérant, le sultan Bayazid II, d'accorder, dès 1484, une grande importance à ses fortifications ainsi qu'à la reconstruction de l'ancienne cité génoise de Licostomo, devenue Eski Kili.

Son exemple fut suivi par le sultan Murad IV (1623—1640) qui prit des mesures pour fortifier la cité de Yem Kili, menacée au XVII-e siècle par des expéditions cosaques.

On peut se faire une idée assez précise de l'aspect de la cité et de la ville de Kili au XVII-e siècle d'après la description du célèbre voyageur turc Evliya Celebi qui y passait en 1657. Elle est complétée par les données statistiques enregistrées par l'évêque Philippe Stanislavov à l'occasion de sa visite canonique de 1659.

En contact avec les aires de production des pays roumains, la cité de Kili a profité de sa position géographique pour acquérir une importance économique et commerciale notoire en contribuant pendant près de quatre siècles à l'approvisionnement de Constantinople et, en temps de guerre, à celui des armées ottomanes qui menaçaient le centre de l'Europe.

Planul cetății și orașului Kili desenat de Nasuh Matrakçi (ms. Topkapu, Istanbul — Revan 1272 fol. 8 r.)